

Байгазиев С., Рысбаева С.
АКЫН АГАРТУУЧУЛАР
Байгазиев С., Рысбаева С.
ПОЭТЫ ПРОСВЕЩЕНИЯ

Революцияга чейинки Ала-Тоо ичиндеги агартуунун дагы бир чоң тарыхый маанидеги өзгөчө кадамы жөнүндө сөз кылууга тийишгис. Эми ушуга көңүл буралы. Анткени менен өйдөтөгү орус-тузем, татар, өзбек башталгыч окуу мекемелеринде, Боз үй мектептеринде жана алиги кыргыздардын жаңы усулдагы окуу жайларында бир чоң өксүк бар эле. Бул чоң өксүк – аталган мектептерде кыргыз тилинин үйрөнүлбөгөндүгү, колдонулбагандыгы болучу. Бул мектептерде жогоруда көрүнгөндөй окуу орус, татар, эски өзбек, түрк-чагатай тилдеринде жүргүзүлгөн араб, фарс тилдери колдонулган. Окуу куралдары да ушул тилдерде эле. Жергиликтүүлөрдү «туземецтер», «аборигендер» деп теңсинбей басынтып атаган жана тоолук калкты орусташтыруу саясатын көздөгөн колониалдык бийлик мектептерде кыргыз тилинин үйрөнүлүшүнө кам көрмөк турсун, ойлоп да койгон эмес. Тескерисинче, бу маселеге ачык эле каршы турган. Ошо кездеги билим берүү боюнча бир расмий документте мындайча жазылат: «Жергиликтүү калктын тилинде окутуу ишин жүргүзүү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. Минтип ойлоонун өзү акыл-эсти жоготкондук болуп эсептелет» (С.Данияров. Кыргыз совет маданиятынын калыптанышы. – Фрунзе, 1983, 37-бет.). Колониализмдин түпкү мүдөөсү «Туземецтердин» жүрүп отуруп акыры тилин, маданиятын, улуттук тамырын соолутуу эле. Бирок бир кездерде Азия мейкиндиктеринде өзүнүн улуу мамлекетин түзгөн, байыркы тарыхы жана маданияты бар түптүү кыргыз журтунун акырындап тереңдан түрүлө кайнап чыгып келе жаткан пассионардык күч-кубатын, илим-билимге кумарланган умутулуусун тумчуктуруп басып таштоо мүмкүн эмес болучу. Колониалдык үстөмчүл бийлик канчалык чүйлүсү менен карап, тымызын тоскоолдуктарды койсо да, улуттун ичтен буулуккан күчү тосмолордун салааларын жырып агып чыккан суудай алдыга карай октос берип толкуп келеткан эле. Ойлонгон улуттук алдыңкы акыл-эс эми, эмне үчүн татар, өзбек тилинде окуткан сыяктуу эле балдарыбызды кыргыз тилинде окута албайбыз? Эмне үчүн кыргыздын тилинде китеп жаза албайбыз? деп жаагын таянып ойлоно баштаган? Буга жогору жактагы Мүсүралы Копобаевдин 1907–1911-

жылдарда Токмокто: «Эмне үчүн кыргыздын окуусу, жазуусу, мектеби жок?» – деп толгонуп турганы күбө. Боз үйдө, жаңы усулдагы мектептерде татар, чагатай, араб, фарс тилиндеги китепдердин сөздөрүн жаттатып окуткан кыргыз мударистер кээде «бул сөздүн мааниси эмне?» деп балдар суроо бергенде, чоочун тилге өздөрү да жакшы түшүнбөгөндүктөн так жооп таба алышпай кыйналып, ичтеринен ыза болгон учурлар көп болгон. Ошондой курч жагдайларда кыргыз мугалиминин жан дүйнөсүндө туулган ой-санааларды Ишеналы Арабай уулу 1911-жылы Казанда басылып чыккан Молдо Кылычтын «Кысса зилзала» китебине жазган баш сөзүндө мындайча кыскача баян эткен:

«Биздин кыргыздан басмакананы көргөн бир да адам болбой турган эле. Биздин элде жүргөндө Молдо Кылычтын казалын эшитип бир аз көңүл көтөрүлүп, бул ааламда нелер бар экени көз алдыбызга келүүчү эле. Ойлочу элем: «Кап, сени! Кудай таала бизди жарык дүйнөгө чыгарса Кылычтын «Зар заманын» бастырсам, калкыма таратсам» дечү элем, хам да балдарга алипбе окутуп, балдар маанисин билбей: «Молдоке, бул не деген сөз» – деп сураганда, өзүбүз да маанисин билбей калгандыктан, не деп айтарды билмейинче, алда бегена бир жооп берип, балдар күтүп жалгыз калганда көзүбүздөн жаштар чыккан убакыт болгон эле. Ата, өз тилибизде балдар окурлук китеп бастырсак ай!».

Белгилүү белгисиз Молдо Кылыч же мектептеги эне тилдин алгачкы чыйыры

Мына ошентип, акыры улуттук ар намысы активдешкен айрым Молдокелер менен мударистер кыргызча мектеп, китеп маселелери менен санааркап, эне тилге жол издей башташкан. Улуттук алфавиттин түзүлбөгөндүгүнүн, басмакананын жоктугунун, бул багытта очогубузда каймактаган салттын болбогондугунун шарттарында эне тилде агартуу ишин жөндөө ченде жок татаал жана эң оор проблема эле. Ушундай кыйын шарттарда капыстан уюп жаткан дыңды бузуп, туюктан жол таап, эне тилин мектепке биринчи жолу «жетелеп» кирип, окутуу

процессинде алгач жолу кыргызча тексти колдонуп, балдарга кыргыз сөздөрүн окуткан тунгуч демилгечи атактуу жазгыч акын Молдо Кылыч болгондугун айткыбыз келет.

Окумуштуу Д.Айтмамбетов Коммунисттик, таптык идеологиянын оңтунан жазылган «Дореволюционные школы Киргизии» китебинде Молдо Кылычты адаттагыдай реакциячыл акын катары мүнөздөп, анын реакциячылдыгы акындын диний фанатизмге сугарылган эски мусулман мектебинен тарбияланып чыккандыгына байланыштуу дегендей ойду ишара кылат. Илимпоз Молдо Кылычтын окуган мектеби жөнүндө кеп кыстарып, бирок акындын мектепте бала окуткан агартуучулугу, мугалимчилиги тууралуу ооз ачкан эмес. А чындыгында Молдо Кылыч акын да, ошону менен бирге педагог-агартуучу да болгон. Биздин атактуу акындын агартуучулук ишмердиги жөнүндөгү сөзүбүз окумуштуу Тазабек Саманчин 1940-жылдарда Молдо Кылычтын өмүр баянын жакшы билишкен, аны менен учурунда замандаш болушкан айылдаш – жердеш Кочкорлук аксакал карыялардын, кезегинде акын менен бирге басып турган, туздаш-даамдаш тууган-тушкандарынын, жек жааттарынын ооздорунан жазып алган маалымат – материалдарга таянат.

Жогоруда эскертилип өткөндөй, айтылуу баатыр Төрөкелдинин небереси Өтөнбай манап 1870-жылдары Кочкор өрөөнүнө мечит салдырып, анын алдында Медресе ачат. Медресе-мектеп (революциядан мурда мектепти кыргыздар медресе деп да атай беришкендигин жогоруда эскерткенбиз. А медресе деген чындыгында башталгыч мектепке караганда, жогорку деңгээлде билим берген мекеме болуп эсептелет. Түндүктөгү кыргыздардын мектептери андай чоң медресенин деңгээлине жетпеген.) ачуунун биринчилиги түштүктө Кыргызбайга тиешелүү болсо, түндүктө Үтөмбайга таандык десе болот. Молдо Кылыч бала кезинде ушул Үтөмбайдын мектебинен окуп билим алган. Ал сабаттуу болуп үйлөнүп-жайланып эр жеткенден кийин Чүй тарапка көчүп келет да, бул чөлкөмдө бир топ жыл жашап, татар, өзбек, түрк-чагагай казак тилдериндеги китептерди окуп, өз алдынча билимин тереңдетет. Молдо Кылыч Чүйдө жүргөндө Токмок, Пишпектеги татар мектептерине айрыкча кызыгып, алардын тажрыйбасын үйрөнүп, татар мугалимдери менен достошуп, «усули-жадид» окуусу менен жакындап таанышат. Ал жалаң эле адабият менен эмес, табигый билимдер менен да өз алдынча алек болуп, изденүүдө болот. Замандаш карыялардын берген маалыматына караганда Молдо Кылычтын көптөгөн китептерден турган өзүнчө китепканасы болгон.

Акын биринчи иретте, тоолук калайык-калкты агартуунун зарыл экендигине ичинен терең туюнат да, Чүйдөн Кочкорго жаңы идеялар менен кайтып келип, өзү бир кезде окуган Өтөмбайдын мектебинде мугалим болуп, балдарды окутууга киришет. Ал билимин көтөрүү үчүн Казандан чыккан «Юлдуз», Крымдан чыккан «Таржиман», Ташкенттен чыккан «Айкап» журналдарынын номерлерин алып окуйт. Шамшынын белин ашып, Токмокко тез-тез каттап, татар медресесинин мүдүрү Закирхалфадан усулдук кеңеш алып турган. Илгери акын Молдо Багыш «Таба бил издеп жаңыны, таптабай жолдун даңгырын» деп жазган тура. Мунун сыңарындай, Молдо Кылыч башка Молдолордон айырмаланып, балдарга чоочун тилдердеги дин түшүнүктөрүн жаттатып, тапталган «даңгыр» жол менен кете бербей, Өтөмбайдын медресесиндеги окутууну чукулунан жаңы багытка бурат. Бул жөнүндө Молдо Кылычтын өмүрүн жана чыгармачылыгын 1940-жылдарда кыйла терең изилдеген Тазабек Саманчиндин төмөндөгүдөй деп жазганын окуйлу:

«Ал балдарды окутууда эски диний схоластикалык методиканы таштап, жаңы – «усули жаид» методикасын колдонот. Окуу программасына эсеп, жазуу, эмгек сабактарын киргизет. Кыргыз элинин тарихинде биринчи жолу Кылыч балдарды өз эне тилинде окута баштайт. Балдарга өз чыгармаларын окутуп, жаттатып, алардын адабий-көркөмдүк түшүнүгүн арбытат. Мунун натыйжасында, анын окуучуларынын кайсы бирөөлөрү анын чыгармаларын көчүрүп жазып, элге окуп берип, аларды эл арасына таратуу жагынан бир кыйла эмгек кылышкан» (Т.Саманчин. Кылыч – жазуучу акын. – Ала-Тоо, 1989, №8).

Молдо Кылычтын мектепте бала окуткан мугалим-мударис болгондугун анын айрым чыгармаларынан да байкоого болот. Ал бир жылы колу катуу ооруп, жаны көзүнө көрүнүп, аябай кыйналган экен. Бул жөнүндө Молдо Кылыч «Кол казал» деген биографиялык поэмасында баяндайт. Ошол колунан катуу сабыркап, жаны кейип турганда, акын өзүнүн окуткан окуучу-шакирттерин эстеп, минтип ырдаптыр:

Шакирттерим бар эди
Ыйман-жайын билишкен.
Тириликте сыйлашкан
Шарабаттуу шакирттер,
Насип болсун бейиштен.
Арбагыңар колдосун
Өмүр кыска күлүстөн.
Окуп жатып окуштан
Өлүм болгон балдар ай,

Жашабатын насип кыл
 Ошолордун кудай ай.
 Молдо Ырысалы, Садыктар,
 Нур чырайлуу жарыктар,
 Устат тилим сиздерге,
 Айланайын карыптар,
 Кадыр билген баарысы,
 Касиеттүү шакирттер.
 Дүйшөнаалы, Эмилбек,
 Ыйманы көп жарыктар,
 Насип кылса кудая,
 Шарапаты анык бар.
 Алда таала кудурет,
 Устат кылдың буларга.
 Туюндурдун, окуттуң,
 Акыретке барганда.
 Арбагларың колдосун
 Айланайын балдар ай.
 Асан, Үсөн шекиртим
 Эгиз тууган-барабар.
 Шарапаты? болобу,
 Элүү күндөн ашыкча
 Мен карыпка караңар.
 Колум болду жарадар
 Жардамыңар болобу?
 Көңүлү жакын балдар ай
 Мен карыпка жардам бер.
 (Молдо Кылыч, Казалдар, Фрунзе 1991, 42 бет).

Бул ыр жолдору Молдо Кылычтын мугалимчилик ишмердигинен кабар берген өмүр баяндык күбөнаама.

Кыскасы, кыргыз тилин киргизип, агартуунун дыгына эне тилибиздин биринчи чыйырын салышы Молдо Кылычтын зор атуулдук эрдиги болгон. Мектепте кыргыз тилин кызматка чегүү боюнча Молдо Кылычтын саамалык-өрнөгүн Нарын, Ысык-Көл, Чүй аймагынын айрым бала окуткан молдолору туурай башташкан. Атайын алыстан ат арытып келип, Молдо Кылычтын чыгармаларынын көчүрмөлөрүн алып, аларды балдар үчүн окуу куралы катары колдонгондор чыккан. Революцияга чейин Чүйдөн Сокулук аймагында ачылган «жадид» мектебинде сабак берген Айдаркан Жолин деген молдонун куржунунда Молдо Кылычтын чыгармаларынын көчүрмөлөрү көп болорун, Айдаркан дамбылданын аларды балдарга жаттатып, көчүрүп жаздыртып окуткандыгын, ошол окуучулар улуу акындын ыр, поэмаларынан үзүндүлөрдү жатка айткандыгын совет заманында Бөрүбай Кененсарин эскерген.

Колониалдык кыйын-кезең заманда алыскы ак карлуу Тянь-Шанда эски мусулманча медресеге светский багыттагы жаңы предметтерди киргизип, өз

чыгармаларын окуу куралы катары колдонуп, кыргыз тилин окутуп, мектепте эне тилинин түндүгүн биринчи көрсөтүп, агартууда жаңы кадам жасаган алгачкы акын-педагог Молдо Кылычтын патриоттук-каармандык педагогикалык иш-аракети улуттук билим берүүнү тарыхынан өзүнүн сыйлуу ордун ээлеши керек.

12. Алдаш Молдо тунгуч кол жазма алиппенин автору же большевиктик атеизмдин каары

Агартуунун тарыхында ысымы урмат менен атала тургандарын дагы бири кадимки Алдаш Молдо болуп эсептелет. Не дегенде Молдо Кылычтын кыргыз тилин окутуу боюнча патриоттук демилгесин Ысык-Көлдө уланткандардын бири ушул Алдаш Модо болгон. Бул адам кыргыз агартуунун тарыхындагы биринчи кыргызча кол жазма «Алиппенин» автору. Кандайча? Сөзгө кулак түрөлү.

Алдаш Модо 1876-жылы Жети-Өгүз аймагында туулган. Адегенде айылдык Молдодон окуп, андан соң болжол менен 1897–1900-жылдарда Каракол (Пржевальск) калаасындагы Шакир Мужабиров аттуу татар дамбылданын «Усули-Жадид» тартибиндеги Медресесин бүтүргөн. Ушул Медреседе Алдаш Молдо менен бирге окуган белгилүү манас жыйноочу Ыбрай Абдрахмановдун эскерүүлөрүнө жана Алдаштын өз балдарынын, шакирттеринин күбөлөгөнүнө караганда ал киши 1905–1906-жылдарда Жети-Өгүздүн Сары Жон жайлоосунда элдин көмөгү менен курулган боз үйдө бала окутуу үчүн мектеп ачкан. Ошол көчмө боз үй мектебинде Алдаш Молонунун балдарды окутуусу кандай мүнөздө болгондугу тууралуу уулу профессор Абдулхай Алдашев төмөндөгүдөй деп жазат: «Алдаш Молдо өзүнүн устаты Шакир дамбылданын жолун жолдоп, мектебинде жалаң гана диний дарстарды окутпастан, Фан дарстарынан да сабак берген, маселен, эсепти төрт амалга чейин, географиянын үч бөлүгүн: жуграфия табигы (физикалык география), жуграфия ирзыи (экономгеграфия), жуграфия саяси (саясий география) деп өзү сабак берип турган» (А.Алдашев. Алдаш Молдо. – Ала-Тоо, 1989, №8).

Алдаш Молдо кыргыз калкына светский билимдин зарылдыгын түшүнгөн, улуттун келечегин ойлогон прогрессивдүү инсан болгон. Ал жалпы билим берүүчү предметтер менен катар эле эне тилин окутууну көңүлдүн борборуна коюп, бул багытта жаңы практикалык кадам жасаган. Алдаш алдыда айтылгандай, биринчи жолу өз күчү менен араб арибинин негизинде кол жазма түрүндө кыргызча Алиппе түзүп, бул тунгуч окуу куралы аркылуу балдардын сабатын ачып, калкыбыздын төл сөздөрү менен аларды кат жазууга үйрөткөн. Кол жазма

Алиппенин кабары айлана-тегерекке бат эле угулат. Бул Алиппени башка мугалидер келип көчүрүп алышып, өздөрү иштеген мектептерде сабак берүүдө пайдаланышкан. Алдаш Молдонун эне тилибизде Алиппе жаратышы өзүнчө бир тарыхый чоң окуя болгон. Алиппе кол жазма түрүндө болсо да, кыргыз тарыхындагы биринчи окуу куралы катары биз үчүн өтө маанилүү.

Алдаш Молдо Революциядан кийин 20-жылдардын башаталышында Алматыдан кызыл мугалимдердин курсун бүтүп, балдарды окутууга жаңы дем менен активдүү киришет. Мурда мугалим болуп, кыйла тажрыйба топтоп калган Алдаш методикалык жактан изденип, сабакты кызыктуу, жугумдуу, көңүлдүү өтүүнүн камында болот. Ал класста пайдалануу үчүн өзү атайын педагогикалык максатта кыргызча ар кандай кызыктуу чакан тексттерди, ырларды, табышмактарды, тамсилдерди жазып, окуучуларга окутуп, алардын тилин байытууга, сөзүн өстүрүүгө, ой жүгүртүүсүн активдештирүүгө далалат жасаган. Анын төмөндөгү сыяктуу ыр, табышмактары учурунда балдардын, мугалимдердин арасында кеңири тарагандыгын Алдаштын шакирттери кийин уулу Абдулхай Алдашевге эскерип айтып беришкен. Методикалык – педагогикалык максатта колдонулган алгачкы кыргызча окуу материалдары менен таануунун өзү кызыктуу. Окуйлу:

Аңгек өзүн жер ойлойт,
Акмак өзүн эр ойлойт.

Кебер өзүн туз ойлойт,
Кемпир өзүн кыз ойлойт.
Зулум өзүн ак ойлойт,
Сүткор өзүн так ойлойт.
Даачан өзүн тыйынсыйт,
Наадан өзүн кыйынсыйт.
Орой өзүн сылыксыйт,
Орок өзүн кылыгсыйт.

же болбосо:

Бир табышмак балалар:
Пияла канат турналар.
Эти харам, сүтү адал,
Не жаныбар, моллалар? (аары)

Кыскасы, биздин күнгө жеткен фактылар Алдаш Молдонун таланттуу педагог болгондугун күбөлөп турат. Анын советтик мектепке дагы да ак кызматын өтөөрү шексиз эле. Бирок тилекке каршы ага большевиктердин таптык – атеисттик идеологиясынын кесепети тийген. 1925-жылы мугалимдерди аттестациялоо учурунда кызыл комиссиянын мүчөсүнүн «Кудайга ишенесизби?», «Намаз окуйсузбу?» деген суроосуна «ооба» деп чынын айтып, жооп бергендиги диндик жат элемент катары мүнөздөлүп, ишинен бошотулуп, мектептен биротоло четтетилет. Биринчи Алиппе түзгөн агартуучуга ушундай мамиле жасалган. Ал замананын тар саясатына нааразы абалда жүрүп 1930-жылы каза болгон. Алдаш Молдонун кол жазма Алиппесин эл арасынан, архивдерден иликтөө, издөө биздин милдетибиз.